

On Sekizinci Yüzyıl Şam'ına Dair Bazı Gözlemler

Some Observations on Damascus in the Eighteenth Century

Selda GÜNER *

Öz

On sekizinci yüzyıl Osmanlı sistemi üzerine yapılacak bir okuma, Osmanlı “Altın Çağ”ının bozulmasından ziyade “Klasik Çağ”ın “değişim” ve “dönüşüm”üne dayandırılmalıdır. Ayrıca, bu değişim/dönüşümün, Şam’a yansımaları önemli bir meseledir. On sekizinci yüzyıla değin klasik Osmanlı düzeninin değişim/dönüşümü, merkezden atanan vâlilerin yerini alan yerel hükümdarların, ayânın (AzıMZâde) yükselişine sebep olmuştur. Şam’da bu adem-i merkezileşme sürecine, bir de nüfuz mücadelesi içinde olan yerliye ve kapıkulu çatışması eşlik etmiştir. Kahire, Halep ve Musul gibi başka Osmanlı şehirlerinde de yaşanan değişime paralel olarak, Şam’daki yeniçeriler de toplumun iktisadî ve sosyal yapısının önemli bir parçası haline gelmiştir. Çoğu Şam ve çevresinden toplanan yeniçeriler, ticaretle uğraşmaları sebebiyle şehirli nüfusla iç içeydiler. Bu yeniçeri grubuna Şamlılar *yerliye* demiştir. Ancak İstanbul’dan Şam’daki yerliyenin alternatifi olarak kapıkulu birlikleri gönderilmiş, böylece şehrin on sekizinci yüzyılına damgasını vuracak olan yerliye ve kapıkulu ikiliği yaratılmıştır.

Şam, her şeyden önce bir Ortaçağ Arap şehrinin kimi tipik özelliklerini taşır. Ancak diğer Arap şehirleri gibi Şam da, Osmanlı Türk fatihlerin başkentinden idare edilmekte ve Paşa Sancağı statüsüyle Biladü’ş-Şam (Suriye)’a idari merkezlik yapmaktadır. Diğer yandan, hac güzergâhının mühim bir noktası olması itibarıyla da sabit bir avantajı paylaşmaktadır. Bu özelliklerin Osmanlı yönetimi boyunca kentin idaresi ve Şamlıların hayat tarzlarında birinci derecede etkili olduğu kabul edilmelidir. Dolayısıyla on sekizinci yüzyılda Osmanlı Şam’ının bir fotoğrafını çekecek olsaydık şüphesiz kentin silüetinde hâkim olan İslâm mimarî unsurları ön plana çıkacak ve sokaklarında, çarşısında çokluk Arapça lakırdılar işitilecek, Osmanlı-Türk beyler, lisanlarından başka, konak, silah, kıyafet gibi kudretin temsilleriyle ayırt edilecekti. Diğer yandan Osmanlılar sadece idareci vasıflarıyla değil aynı zamanda, gündelik hayatta birçok eserin bânisi olarak da Osmanlı kimliğini kente taşımışlardı. Şam, ne sınır boylarında, ne de merkezin yakınında bir kenti. Müslümanlar için önemli olan hac yolu üzerinde bulunmasının dışında, genel hatlarıyla tipik bir Osmanlı sancağı. Şam bu özellikleriyle, İmparatorluğun Arapça konuşulan kentlerinden önemli bir farklılık sergilememektedir. Ancak Şam, Osmanlı hâkimiyeti boyunca her ne kadar Canberdi El-Gazali’nin sadakatsizliğinin cezasını Haleb’in gölgesinde kalarak çekmiş olsa da, Emevi Camii’nin Antikite’den kalma sütunları dibinde ders yapan ulemanın farklı coğrafyalardan eğitim için gelen öğrencilerine, kutsal topraklara giderken veya dönerken şehirde konaklayan hüccacın alışverişine ve Barada nehrinin suladığı vadiler gibi kendine mahsus özelliklere sahipti.

Anahtar Kelimeler: Şam, yerliye, kapıkulu, AzıMZâde, yeniçeri

* Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sguner@hacettepe.edu.tr

Abstract

A reading of the Ottoman system of the eighteenth century should be based not on the decline of the Ottoman "Golden Age," but on "the change and transformation" of the Ottoman classical order. Besides, it is important to explore how this general changing pattern affected Damascus. Until the eighteenth century, the change/transformation of the classical Ottoman military and economic structure led to the rise of the local authorities, *âyân*, like *Azımzâdes* who replaced centrally appointed governors. This process of decentralization in Damascus was accompanied by a power struggle in the city between *yerliyya* and *Kapıkulu* Janissaries. Janissaries became an important part of the society in Damascus through their economic and social activities as in other Ottoman cities like Cairo, Musul and Aleppo. Most of the Janissaries who gathered in or around Damascus interacted with the people of Damascus due to their commercial activities. People of Damascus called these janissaries as *yerliyye*. However, İstanbul sent new janissary troops, *kapıkulu* against *yerliyye*, which created a dualism between *yerliyye* and *kapıkulu*, that would affect Damascus during the eighteenth century.

Above all, Damascus has some typical features of a medieval Arab city. However, like other Ottoman-Arab cities, it was governed by the capital of the Ottoman-Turkish conquerors and was an administrative center with the status of *Paşasancağı*. On the other hand, Damascus shares the fixed advantage of being an important point on the pilgrimage route. It should be admitted that these qualities were highly influential in the administration of the city and the lifestyle of people during the Ottoman rule. Therefore, if we were to take a picture of the Ottoman Damascus in the eighteenth century, Islamic architectural elements would doubtlessly be dominant in the silhouette of the city, mostly Arabic words would be heard in its streets and bazaars, Ottoman-Turkish gentlemen would be distinguished through the symbols of power like their residences, weapons, and clothing besides their language. On the other hand, the Ottomans had ascribed an Ottoman identity to the city not only with their administrative competence but also as owners of many buildings or business in everyday life. Damascus was a city neither on the borderline nor near the center. Except for being on an important pilgrimage route for Muslims, it was a typical Ottoman Sancak with its general features. With these qualities, Damascus does not display a significant difference from the other Arabic speaking cities of the Empire. Even though Damascus was overshadowed by Aleppo because of Canberdi el-Gazali's unloyalty, it had its own unique features like the ancient columns of the Umayyad Mosque at which scholars were tutoring students coming from different geographical regions for education, the trading pilgrims who stayed in the city on their way to or returning from the Holy Land, and valleys watered by the river of Barada.

Key Words: Damascus, *yerliyya*, *kapıkulu*, *Azımzade*, janissary

Giriş: Bir Şehrin Panaroması

Ortadoğu'nun en kadim kentlerinden biri olan Şam'ın hususi hikâyesinin, Osmanlıların umumi macerasına eklenmesi, Sultan Selim'in 24 Ağustos 1516 Merc-i Dabık savaşında Memlûkluları yenmesiyle başlamış, Ekim 1516'da tamamlanmıştır (Raymond, 2000, s. 1). Şam, yaklaşık 130 hektarlık surlarla çevrili bir bölüm; suriçi şehre bitişik üç mahalle; vadide çok sayıda birbirine yakın ekonomik geçimini tarımla sağlayan köyler; on ikinci yüzyılın ortalarında Haçlıların elindeki Filistin'den gelen Hanbelî mütecilerce kurulan yaklaşık iki kilometre kuzeybatıya doğru yeni Sâlihiyye

yerleşiminden meydana gelmekteydi¹. Osmanlılar, kendi sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi organizasyonlarını, Şam'daki bu zemin üzerine inşa etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğunun sağladığı kapsamlı ekonomik birlik ve politik güvenliğin Doğu ile Batı arasındaki ve İmparatorluk içindeki ticareti özendirmesiyle, bölgenin Kahire, Halep ve Şam gibi başlıca şehirleri ticari ve kültürel açıdan büyüyüp zenginleşmiştir. Şam önem ve itibarını, Mısır ve Arabistan'a ve ayrıca zengin ticari imkânlar sunan Kızıldeniz rotasına, Halep gibi kentlere kıyasla da daha yakın olmasından kazanmıştır². Şam özellikle canlı bir dokumacılık sektörüne de sahipti. Saf ve karışık ipekli ve pamuklu kumaş imâli ön plandaydı. Diğer taraftan Şam'daki tabakhaneler yarı ya da tam işlenmiş olarak koyun ve keçi derisini Fransa, İngiltere, İtalya ve Mısır'a ihraç etmekteydiler³. Ayrıca Şam, yıllık hac ziyareti için Hicaz kervanına başlangıç noktası olarak da hizmet ediyordu.

Şam'da mekânsal örgütlenmenin merkezinde ise, çarşı ve ulu cami yer almaktadır. Şam'ın kadim tarihi de kent mekânında yaşamaya devam etmiştir. Esasen şehir, Bir Helen-Roma kentinin üstüne kurulmuş ve İslâmî dönemde de bu özelliğini yaşatmıştır. Örneğin, Roma kentlerine has doğu-batı yolu çizgisi (Decumanus), kentin pazarlarının ana yolunda bulunmaktaydı. (Raymond, 2000, s. 118). İslâm fethinden önce, Şam'ın ticarî bölgesi doğu-batı eksenine, Babü'l Cabiye Babü'ş-Şarkî hattında uzanmaktaydı, İslâmî dönemde ise kuzeyde Barada ve Emevî Camii arasında Amara semti oluştu ve yerleşime açıldı. İzleyen yıllarda şehrin ticarî bölgesi kuzey-güney sokakları boyunca Emevî Camiine doğru kaydı. (Schatkowski-Schilcher, 1978, s. 10). Hemen her mahallenin kendi büyüklüğüne uygun bir çarşısı (suveyka) vardı: Loncalar bu mahalle çarşılarında, sadece bir ya da iki dükkânla temsil edilirler ve satılan mallar çoğunlukla yiyecek maddeleri ve en gerekli üretim mallarıyla sınırlandırılırlardı (Raymond, 2000, s. 129). “İslam kenti”nin esas olarak çarşı fikri üzerine kurulu olması tezinden hareketle, Şam'da “suk”lar (çarşılar), kent yerleşiminin en önemli unsuruydu, denilebilir. Oturulan semtlerin (el-beled) aksine çarşı, kentin ana bölümünü (el-medine), ortak kamusal alanı teşkil etmekteydi (Raymond, 2000, s. 115-118).

Şam'ın gerek Memlûk gerekse Osmanlı dönemindeki nüfusuyla ilgili bilgiler ise tahminlere dayanmaktadır. Raymond, Şam'ın on altıncı yüzyıl başında nüfusunun 52.000, on sekizinci yüzyıla doğru yaklaşık 90.000 kişi olduğunu (2000, s.28–29), Barkan ise, 1520–1530 yılları arasında nüfusun 57. 326 olduğunu, 1595 yılında bu nüfusun 42.779'a gerilediğini belirtir (Barkan, 1978, s.168). Raymond'a göre, Şam'da 1860'da 4000 Yahudi, 22000 Hıristiyan yaşamaktaydı. (2000, s.72, 209-211).

¹ Şam, su ikmalinde Barada nehrine bağımlıdır. Barada şehrin kuzeyinden geçer, Benies ve Kanavat'ta açılmış ek yataklar, iyi geliştirilmiş bir dağıtım kanalları sistemiyle, suyu Şam'ın çeşitli mahallerine taşımaktadır. Bu Roma dönemine ait bir düzenlemedir ve Osmanlılar devraldıkları bu sistemin bakımıyla ilgilenmişlerdir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde şâviler, kanalların ve dağıtım şebekesinin denetiminden sorumluydular. Bkz. Hartmann, 1970, s.298; Schatkowski-Schilcher, 1978, s.2; Raymond, 2000, s.109, 2005, s.49; Grehan, 2007, s.22

² Şam'ın ticaretteki bu önemi, büyük ölçüde eyaletin liman şehri olan Beyrut'un hinterlandını teşkil etmesinden kaynaklanmaktaydı. Zira Beyrut üzerinden ithal edilen mallar Şam'da antrepolarda toplanarak diğer pazarlara dağıtıldığı gibi ihraç edilecek ürünler de yine Şam'da toplanarak Beyrut üzerinden dış pazarlara gönderilmekteydi. Bkz. Önsöy, 1986, s.824

³ Ayrıntılar için bkz. Gürsoy, 1981, s.200, Önsöy, 1986, s. 825-826; Masters, 1988, s.10; Hanna, 2005, s.106

Şam'da, kent halkı etnik açıdan homojen bir Müslüman nüfus yapısı sergilemediği gibi, gayri Müslim nüfus da kendi içinde çeşitlilikler arz etmektedir. Zimmilerin, özellikle de Yahudilerin kentlerin kendilerine ayrılmış kesimlerinde yaşamaları kadim bir teadmüldü. Yahudi mahallesinde Karaites ve Sicilyalı Yahudiler de bulunmaktadır⁴. Yahudi ve Hıristiyanların kendilerini kentin bir parçası olarak gördüklerini iddia edebiliriz. Zira zimmet statüsü gereği kadiya başvurabiliyor, kendi cemaatlerinden kişilere ve hatta Müslümanlara karşı şikâyetlerde bulunabiliyor, hatta loncalara üye olabiliyorlardı. Ekonomik hayat, kendi mantığı ve işleyişi doğrultusunda Yahudilere ve Hıristiyanlara kendi mahalleleri dışında da dükkân ya da zanaat sahibi olmaları imkânını tanımıştı (Al-Qattan, 1992, s.201; Masters, 1994, s. 358; Ze'evi, 2000, s. 38).

Şam, bulunduğu coğrafyada Türk, Kürt, Türkmen, Kuzey Afrikalı ve İranlıların da içinde yer aldığı çok sayıda göçmen azınlık için bir vatandı. Bu insanların varlığı, hem şehrin kozmopolit karakterinin, hem de İslâm dünyasının en büyük dinî merkezlerinden biri olduğunun göstergesiydi. Bu şehre yeni gelenlerin tümü, kendi orijinal kimliklerinden bazı şeyleri, kendi cemaatlerinin koruma ve desteğini almak için korumuşlardır (Grehan, 2003, s. 219).

Diğer taraftan Şam'da gündelik hayatla ilgili önemli bilgiler veren *Berber Bedri'nin Günlüğü*, her ne kadar 1741-1762 yılları arasını kapsıyorsa da, Şam'da genel bir hayat pahalılığından bahsetmektedir. Gıda maddelerinden özellikle ekmek ve etin pahalılığı en çok şikâyet edilen mevzudur. Berber Bedri, ekmekteki pahalılığı buğdayın yetersizliğine bağlamaktadır⁵. On sekizinci yüzyılda Şam ekonomisi, asayişle ilgili meselelerin de belirleyici rol oynadığı pahalılık, stokçuluk, dükkânların yağmalanması gibi problemlerin etkisi altında kalmış ve Bedri'nin de bahsettiği gibi Şam halkı yoksullaşmıştır.

Dersaadet ve Hicaz Arasında Şam

Şam'ın Hacc güzergâhında kilit bir konum üstlenmesi, kente stratejik bir üstünlük vermiş, misafir hacılar ticari sirkülasyonu arttırmıştır. Hacca ilişkin ticaret Şam'ın Mekke yolunda yoğunlaşmış, kentin batı sınırında bulunan el-Sinaniyye bölgesinde, yolcuların tüm gereksinimlerini karşılayabilecekleri pazarlar kurulmuştur. Örneğin, Havran⁶'ın tarım bölgelerine giden yol üzerinde, Osmanlı döneminde Midan (Meydan) adı verilen büyük bir varoş gelişmiştir (Raymond, 2000, s.23, 139).

Diğer yandan, Hac yolunun güvenliği meselesi, aynı zamanda *Emirü'l Hacc* unvanını taşıyan, Şam Vâililerini sürekli meşgul etmiştir. İslam'ın Hac farızasını deruhte etmek isteyen varlıklı Müslümanlar eğer Kuzey Afrika'dan iseler, Kahire'de toplanırlar, Şam'a uğramaksızın Mekke ve Medine'ye doğru kara ve/ya denizden yolculuk ederlerdi.

⁴ 1522'de Şam'da üç sinagog vardı ve bunlardan bir tanesi Sefaradlar için, diğeri yerli Yahudiler için ve üçüncüsü de Sicilyalı Yahudiler içindir. Bkz. (Al-Qattan, 1992, s.198-201).

⁵ "1158(1745) senesinin 21 Cemaziyelahir Pazar günü, halk ekmek kıtlığından ve fiyatların pahalılığından dolayı, paşa sarayına hücum etti." Şeyh Ahmet el-Bediri el-Hallak, 1995, s.47-48,56,63,165.

⁶ Şam'ın güneydoğusundaki Merrib köyü Havran'ın en önemli köylerinden biridir, Hicaz'a giden Şam hacılarının ilk konakladıkları menzildir. Hac hazırlıklarını tamamlamak ve hac emirinin komutasındaki askerlerin toplanması için hacıların burada konakladıkları bilinmektedir. Bkz. Şeyh Ahmet El-Bediri El-Hallak, 1995, s.7.

Sürre⁷ alaylarının ikinci kolunu, İstanbul'dan yola çıkan Balkan ve Anadolu Müslümanları oluşturur ve onlar için Şam, ikinci ve değişmez konaklama yeri idi. Hacıların güvenliği için Şam ile Arap Yarımadası arasında uzanan yol boyunca hisar ve garnizonlar yapılmış veya mevcutlar tahkim edilmiş, hac kafilisine olası bedevî saldırılarına karşı askeri refakat sağlanmış⁸, hacıların yol boyunca su ve yiyecek tedarikine önem verilmiştir (Raymond, 1991, s.450, 2000, s.21; Faroqhi, 1995, s.34). Hac yolunun ve hacıların selameti, sadece ticarî ve askerî kaygılar açısından değil, Osmanlı halifesinin dini-ekümenik itibarı için de çok mühimdi. İkinci olarak da sultanın kişisel hazinesinden ve dinî kuruluşlardan toplanan para ve gıdanın güvenli bir şekilde taşınması ve kutsal şehirlerdeki fakirlere teslimi edilmesi icap ediyordu. Şam'da konaklayanlar arasında, sadece Rumeli'den, Anadolu'dan, Irak ve İran'dan gelen *sıradan* insanlar değil, üst düzey Osmanlı memurları ve sultanın aile üyeleri de bulunmaktaydı.

Hac yolunun Şam ve Arabistan arasındaki kısmında ise bedevîler yaşamaktaydı. Çölde deve yetiştiriciliğiyle geçinemeyen bedevîler, geçen kervanlardan elde ettikleri ha-raçlar, hediyeler ve yağmalarla yaşamlarını devam ettiriyorlardı. Hacıları bu yağmalardan korumak için, Osmanlı padişahları çöl sakinlerine düzenli olarak para ve erzak göndermişlerdir (Faroqhi, 2004, s.268; Grehan, 2007, s.42). On sekizinci yüzyılda Şam ile Hicaz arasındaki hac yolu, sık sık bedevî kabilelerin saldırılarına maruz kalmıştır⁹. Diğer taraftan, güneyden başlayarak bedevî Arap kabilelerin hareketlenişi, yerleşik tarım bölgelerine zarar vermeye başlamıştır. Bu dönemde Özellikle Arap Yarımadası'ndan Fırat bölgesine doğru göçlerin olduğu bilinmektedir ki, Anazalar Kabilesi bunlara örnek verilebilir. Osmanlıların bu alandaki açık zaafının işareti, hac kervanına karşı girişilen saldırılara karşı mücadelede etkili olamamalarıdır¹⁰. Diğer taraftan *emirü'l-hacları*, hac kervanının gidiş ve dönüşlerinden merkezi devamlı haberdar etmişlerdir¹¹. Ayrıca, hac kervanlarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik vakıf kurma teşebbüsleri bulunmaktadır. Örneğin Şam Vâlisi İbrahim Paşa, Şam hac kervanı yararına dinî bir vakıf kurmuş ve bu vakfa altı yüz deve bağışlamıştır. Develer, kervan kumandanının emrine tahsis edilmiş, ancak yaratacağı masraf ve yerli deve sahiplerinin uğrayacağı zarar düşünülerek bu uygulamadan vazgeçilmek zorunda kalmıştır¹².

⁷ Osmanlı Sultanları Mekke ve Medine'nin hadimi olmadan önce, sultanlar hac zamanında, Mekke ve Medine'nin fakirlerine para ve çeşitli hediyeler gönderme uygulamasını takip etmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra Sultan I. Bayezid sürre olarak bilinen bu uygulamayı takip eden ilk Osmanlı sultanıydı. Bkz. Uzunçarşılı, 1972, s.13.

⁸ Hac zamanlarında İran, Bağdat, Şam yollarıyla Emirü'l-hac nezaretinde hacca gidip-gelmenin emniyet altına alınmasına yönelik 1159 tarihli düzenleme için bkz. (BOA HAT/2). Kaynakçada giriş nasıl veriyensiz burada o şekilde vermeniz gerekir. Yani kaynakçada Başbakanlık... diye giriş verilmişse burada da o şekilde verilmeli.

⁹ Örneğin "Hayli vakittir altı yedi bin urban eşkıyasıyla Şam havalisine ve hüccaca taaruz ve tecavüz etmekte..." ifadesiyle başlayan BOA HAT/16094 numaralı bu belge bedevî saldırılarının hacıların ve hac yolunun güvenliğini nasıl tehdit ettiğini anlatmaktadır.

¹⁰ Aneze kabilesinin 18. yüzyılda Şam'dan gelen hac kervanlarını tehdit etmeleriyle ilgili olarak bkz. BOA HAT/3855/B, BOA HAT/3854/C, BOA HAT/3854/E, BOA HAT/22259.

¹¹ Emirü'l-hacları, İstanbul'u hac kervanından ve hüccacın durumundan haberdar ettiği bazı örnek metinler için bkz. BOA HAT/3855K, HAT/8248, HAT/4507, HAT/4480, HAT/4335, HAT/4327A, HAT/4327 B, HAT/4327D, HAT/4327, HAT/8618.

¹² Faroqhi'ye göre, Şam mâli yönetiminin bu tutumu deve kiralamakla geçimini sağlayan bir dizi yerli girişimcinin kentteki varlığıyla ilgili olabilir. Ayrıntılar için bkz. Faroqhi, 1995, s. 52.

Şam İdaresinin Aktörleri

Şam Osmanlılar tarafından fethedilmiş ve fakat başka yerlerde olduğu gibi, şehrin eski efendilerinin kimi idarî imtiyazlarına dokunulmamıştı. Ancak Canberdi Gazali'nin isyanı (1520-1521), Şam'ın merkezi idareyle bütünleşmesine giden yolu açmış oldu. Bölgenin ve şehrin fatihi Sultan Selim'in vefatından sonra (1520), Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye bölgesindeki dolaylı yönetimi sona ermiş ve Suriye coğrafyası üç büyük pašalığa bölünmüştür. Bu idarî yapılanmaya göre eyalet ve sancak¹³ dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir: 1. Şam: Aralarında en önemlileri Kudüs, Gazze, Nablus, Sayda ve Beyrut olmak üzere on sancağı, 2. Trablus: Hums, Hama, Selimiye ve Cebel Sancaklarını, 3. Halep Paşalığı ise bütün kuzey Suriye'yi kapsamaktaydı (Lammens, 1979, s.59-61). On sekizinci yüzyılda sancak tevcihâtındaki değişikliklere göre Şam Eyâleti yedi sancaktan mürekkepti ve Paşa sancağı ise Şam'dı¹⁴. Şam *Mîr-haclığı*¹⁵ da idari sistem içinde ayrı bir birim olarak kabul edilmiş, 1706 yılına kadar bu görev müstakil olarak yürütülmüş, ancak bu tarihten sonra Şam Vâlisi olanlar aynı zamanda bu görevi de üstlenmişlerdir. Osmanlı klasik idarî sisteminde toplam otuz altı eyâlet bulunmaktaydı ve bunlardan on iki tanesi Arap Eyaletidir. Bunlar: Rakka, Bağdat, Basra, Musul, Halep, Şam, Tarbluşşam, Yemen, Mısır, Trablusgarb, Tunus, Cezayir, bunlara Osmanlı hâkimiyetini tanımış ve Mekke Şerifi'nin otoritesi altına konmuş bir bağımlı devlet olarak Hicaz da eklenmiştir (Raymond, 1991, s.418, 2000, s. 4).

Şam Eyâletinin idaresinde on sekizinci yüzyıla gelinceye kadar vâli ve kadının mühim bir role sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Şam'da bu tarihe değin görev yapan 148 vâilden yirmi biri veziriazamlık rütbesine yükselmeyi başarmıştır. Osmanlı idaresinin bu bölgede kurulduğu ilk yıllarda, vâlilerin yetkileri oldukça geniş olup, mülkî ve askerî alanlarda güçlü bir iktidara sahiptiler. Yetki alanları içinde kamu düzeni ve güvenliği,

¹³ Türkçe sançmak fiilinden türediği kabul edilen sancak kelimesi bayrak gibi toprağa dikilen, bir sembol bildiren flama, Osmanlı Devleti'nde bir bölge veya gelir getiren has gibi anlamlara sahiptir. Osmanlı Devleti'nde bu kelimenin ilk devirlerden ziyade beyliğin çevresindeki diğer beylikleri ilhaka başladığı on dördüncü yüzyıl ortalarına doğru kullanıldığı görülmektedir. Sancak kelimesinin askerî teşkilat yanında idarî anlamda kullanıldığı ve idarî taksimatın ana birimi haline geldiği söylenebilir. Sancakbeyi belirli bir yıllık maaşı (ulufe) olan bir memurluktu. Osmanlı İmparatorluğunun idarî taksimat bakımından en büyük birimi eyalettir (beylerbeylik). Eyaletler ise sancak veya livalara bölünmüşlerdir. Sancaklar Osmanlı idarî sisteminin yanı sıra, malî ve askerî sistemin de temel birimi durumundaydılar. Sancakların, Osmanlı merkezî idaresinin en önemli "alt idarî birim" olarak kabul edildiği, her sancak için ayrı ayrı tahrir defterleri tutulmasından veya toplanacak vergi gelirlerinin nasıl oluşacağı ve paylaşılacağını belirten kanunnamelerin genelde her sancak için ayrı ayrı hazırlanmasından anlamak mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu açısından sancak, iktisadi potansiyelin tespiti ve dağıtımı konusunda temel birimlerden biri konumundadır. Sancağın idarî yönden en yüksek görevlisi, sancak beyi ya da mîr-livadır. Sancaklar genel olarak idarî bölgesel özellikleri olan, belirli bir sayıda tımarlıyı besleyebilecek bölgeler olarak teşekkül etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dery, 1967, s.186-187, Kunt, 1983, s.14., Kılıç, 1997, s.10., Şahin, 2009, s. 97-99 KUNT 1978 KAYNAKÇADA YOK. Neden kaynaklar parantez ya da bkz. Vb. açıklama olmadan verildi?

¹⁴ 1700-1740 yılları arasında Şam Eyaletine bağlı sancaklar şunlardır: 1- Paşa sancağı (Şam), 2- Mîr-Haclık-ı Şam-ı Şerif, 3- Kal'a-i Kerak, 4- Kuds-i Şerif, 5- Gazze, 6- Laccûn, 7- Ba'albek. Bkz. Raymond, 1991, s.418, Kılıç, 1997, s. 57

¹⁵ Şam mîr-hac'ı olanlar, hac görevini yerine getirmek isteyen Müslümanların yolculuklarını güvenli bir şekilde yapmalarını sağlamak ve özellikle zahire temini sağlamaktan sorumludurlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Şam ve Kahire olmak üzere iki mîr-haclık vardı. Şam Eyaleti valiliğini yapanlar, genellikle mîr-haclık görevini de üstlenmişlerdir. Bkz. Kılıç, 1997, s.28,140

vergileri toplama ve İstanbul'a ayrılan verginin hazırlanması bulunmaktaydı, ancak zamanla vâlinin idari görevlerindeki bu çeşitlik sınırlandırılmıştır. Şam'da malî idarenin asıl görevlisi olan defterdar, İstanbul'dan atanmakta ve aynı şekilde kadı ve yeniçeri ağasının tayini de merkezden yapılmaktaydı. Diğer taraftan vâli, Şam'da kendisinin ve diğer üst düzey Osmanlı memurlarının bir araya gelebildiği bir idarî ve danışma divanı oluşturmuştu. Eyâletin baş şehri olarak Şam'da bulunan "Eyâlet Divanı"nda, eyâletin ileri gelenleri, yeniçeri ağası, defterdar, kadı ve müftü bulunuyordu. Divan üyeliğine zamanla sipahiler ve toprak sahibi eşraf da dâhil edilmiştir (Schatkowski-Schilcher, 1978, s.24, Kunt, 1983, s.15-16, Raymond, 1991, s.425-428).

Şam Eyaleti, on yedinci yüzyılda, merkezî hükümetle ilişkilerinde kırılmalar yaşamıştır. Bunlardan en önemlileri, Şam yeniçerilerinin Osmanlı otoritesine karşı sahnelediği isyanlar ve Şam Vâlisinin, sancak beyi ve mültezim olarak atanmış yerel önderlerle giriştiği çatışmalardır (Rafeq, 2006, s.15-17). Diğer taraftan, aynı yüzyılda sancakbeyi tayinlerinde artık payitaht değil eyalet vâlileri daha müessir hale gelecek ve bu değişiklik, eyâlet vâlilerinin sancakbeyleri üzerindeki otoritelerini arttırmaları sonucunu verecektir (Kunt, 1983, s. 29).

1708 yılında Nasuh Paşa'nın Şam Vâliliğine atanmasıyla birlikte, Şam vâlileri artık Mekke ile Medine'ye giden hac kervanına komuta etmekle görevlendirilmiştir. Hac kervanının kendi topraklarından geçmesine izin verdikleri ve hacılara gıda maddeleri sattıkları için bedevilere verilen resmî armağanlar olan sürrenin dağıtımından, kervanın korunması için askerî düzenlemelerden Şam Vâlisi sorumlu olmuştur. Ayrıca vâli, kervan giderleri için ayrılan vergilerin toplanması ve hacılara eşlik etmek üzere İstanbul'dan gönderilen yeniçeri ve sipahiye Şam'da konaklama işini de üstlenmiştir. Mekke'ye giden hacı adaylarına ve dönmekte olan hacılara deve temin eden deve sahiplerinin nezaret etmek, Şam Vâlisinin görevleri arasındaydı. Binek hayvanlarının yetersizliği ya da yüksek fiyatlardan müstekiler için de şikâyet makamı kendisiydi. Bazı durumlarda, vâlinin varlıklı Şamlılardan hacılar için deve topladığı da görülmüştür (Faroqhi, 2004, s. 273, 277). Nasuh Paşa'nın vâliliğe atanması başka bir cihetten de yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, 1708 yılından sonra Şam Vâlisinin artık savaşlarda hizmet vermesi ve komutası altındaki askerleri sınır bölgelerine getirmesi gerekliliği kalkmıştır (Quataert, 2005, s. 161).

Şehirdeki Osmanlı idaresinin önemli bir aparatı olan Şam kadılığı, ulema hiyerarşisinde İstanbul, Mekke ve Medine, Bursa ve Edirne şehirleri kadılarından aşağıda, Kahire kadısından ise üstte yer almaktaydı. Şam'da İstanbul'dan tayin edilmiş bir Türk kadının idaresindeki mahkeme bulunmakla birlikte, kadıları yerli Araplar arasından atanan mahkemeler de mevcuttu (Mardin, 1977, s.42-46, Raymond, 1991, s.427-428). Kadı kendisine vekâlet eden yerel kadıların atamaları ve yerel vakıfların yöneticilerini de teftiş ederdi. Şehir, Sünnî İslâm mezheplerinin her biri için ayrı bir kadıya sahipti. Şam ulema ve kanaat önderleri arasında Şafî ve Hanbelî ağırlığı yerini zamanla Hanefîliğe bırakacaktır. Öyle ki 1650 yılına kadar Şam uleması arasında Şafî, Hanefî, Hanbelî ve Malikî mezheplerinin her birinin değişen sayıda mensupları varken, 1785 yılına gelindiğinde hemen hemen hepsi Hanefî olmuştur¹⁶. Buna benzer ama aksi yönde bir değişimi Arap Yarımadası'nda, Necid'de de görmekteyiz. Zira on altıncı yüzyıl

¹⁶ Bkz. Schatkowski-Schilcher, 1978, s.22, Barbir, 1992, s.180, Grehan, 2003, s.225, Quataert, 2005, s.162

sonlarına kadar Necid'in nüfusunda, Şîî ve Sünnî Malikî mezhepleri yaygınken, bundan sonra Şam'dan Necid'e gelen Hanbelî ulemanın da faaliyetleriyle Necid'de Hanbelîlik hâkim dinî yön haline gelmiş ve daha önce Hanbelî merkezlerinden biri olan Şam'ın yerini Necid almıştır (Al-Freih, 1990, s. 316, 323). Mezhep değiştirmeyi, Şam ulemâsının, devlet mezhebiyle bütünleşme gibi, reel-politik kaygıları beslemiş olmalıdır.

Kadının mukataa ve iltizam işlerini ilgilendiren görevleri de vardır. Bunlar arasında “defter tutmak” en önemliliklerinden biridir. Bunlar bir tür muhasebe defteridir. Ayrıca kadı sicilleri ise ayrı bir önem arz etmektedir. Şerî'at ve örf hükümleri ile birlikte devlet idaresinin ihtiyaçlarına ve yöntemlerine göre hareket eden kadı, bazen müfettiş ve nâzir sıfatlarıyla da görev yapmıştır (Gökbilgin, 1952, s.435-436, 444). Osmanlılar, Şam'da, İstanbul'da uygulanan ilkelere daha uygun, daha homojen bir hukuk yönetimi oluşturmaya çalışmışlardır¹⁷. Zamanla bu geniş idarî sistem içerisinde kadının artan önemi, hiyerarşide de kaymalara yol açtı. Vâli ya da paşa, sultanın otoritesinin baş temsilcisi olarak görevini sürdürmüştür ancak, Osmanlılar, İmparatorlukta kentlerde kadının gücünü tedricen genişleterek vâliye karşı dengeleyici bir ağırlık yaratmışlardır. Osmanlıların Şam'daki ilk uygulamalarından biri (1516), muhtesibin görevlerini ya da pazarı denetleme işini kadıya devrettirmesiydi. Böylece kadı, şehrin sakinleri nazarında yüksek fiyatların ve yiyecek kıtlıklarının asıl sorumlularından biri olmuştur. Hatta Grehan'ın tabiriyle o, kentin eşraf ve sıradan halkı için “günah keçilerinden biri (2003, s. 224)” haline dönüşecekti. XVII-XVIII. yüzyıllarda Şam'da meydana gelen ayaklanmaların bir kısmının kadıya karşı gerçekleştiği görülmektedir¹⁸.

Şam'da kentin işlerine bakan memurlardan bir diğeri de muhtesipti. Bu kurum Osmanlı idaresinden önce de kent hayatında yer almaktaydı. Geleneksel olarak muhtesip, lonca ve çarşıları denetler, şehircilik konularına müdahalede bulunabilirdi. Osmanlı döneminde muhtesibin görev alanının daraldığı söylenebilir. Bunun sebebi yukarıda da bahsedildiği üzere kadının ön plana çıkmasıdır. Böylece muhtesip, özellikle gıdaya ilişkin meslekleri (fırıncılar, ekmekçiler, kasaplar vb.) ve onların çarşılarını denetliyor, ürün kalitelerini ve fiyatlarını denetim altında tutuyordu (Raymond, 2000, s. 79). Şüphesiz Şam şehrinin yönetiminde, bugünkü modern anlamından uzak olmakla beraber, bir belediye yönetiminin göstergelerine rastlamak mümkündür. On yedinci ve on sekizinci yüzyılların Şam'ında, kadı ve yardımcıları tarafından yürütülen bir dizi belediye hizmeti de vardır. Şer'î mahkeme tüm kamu sorunlarıyla ilgilenmektedir; inşaat, yıkım, temizlik, çöp, vergi, emniyet, pazar denetimi, su temini ve sosyal yardım (Ze'evi, 2000, s. 38).

¹⁷ Quataert'in bu görüşüne karşın, Schatkowski-Schilcher Şam uleması arasında Şafîilerin güçlü pozisyonlara sahip olduklarını ve İmparatorluğun tek bir mezhebi ön plana çıkararak adli ve dinî uygulamaya vurgu yapmadığını belirtir. Bkz. Schatkowski-Schilcher, YAZAR? 1978, s.34, Quataert, 2005, s.162.

¹⁸ Şam'da 1707 yılında, yerel askerlerden bir grup dükkânları yağmalayıp, halkın parasını gasp ettiğinde, halk bu saldırıları durdurmada başarısız olduğu için kadıyı taşa tutmuştur. Ayrıca 1743 ve 1745 yıllarında Şam'da gıda sıkıntısı ve gıda ürünlerinin pahalılığı nedeniyle ayaklanmalar olmuş ve bu ayaklanmalarda pazarı denetlemediği ve fiyat kontrolünü sağlamadığı için vali değil, kadı protesto edilmiştir. Özellikle 1745 yılındaki Şam ayaklanmasında halk yerel yeniçerilerin de desteğini almış ve kadı, şehirde güvenliğin sağlanmasına kadar kalede saklanmıştı. Bkz. Grehan, 2003, s. 226.

Şam'da Yeni İktidar Odakları: Yeniçeri Grupları (Yerliyye-Kapıkulu) ve AzıMZâdeler

XVIII. yüzyıl Osmanlı sosyal realitelerinden biri belki de birincisi âyânlığın yükselişidir. Her hangi bir belde, zümre veya devrin ileri gelenleri, belli başlıları âyân olarak tanımlanabilir¹⁹. Âyânlık ve âyânlar sadece merkezî gücün zayıfladığı on sekizinci yüzyılın değil önceki yüzyıllar Osmanlı taşra resminin, değişen ölçülerde, sosyal figürleriydi (Kunt, 1983 s.112-113, Mert, 1991, s. 195-196). Âyân olarak adlandırılan yerel ileri gelenler, geniş topraklara sahip olmalarıyla ya da iktisadî zenginlikleriyle ön plana çıkmış ve yerli halk tarafından kendi çıkarlarını temsil etmesi için desteklenmiş kimselerdi²⁰. Âyânların, 1559'dan itibaren Anadolu'ya ve diğer Osmanlı bölgelerine yayılan kapıkulları ile diğer askerî erkânın murâbaha ve iltizam yoluyla ekonomik bakımdan güçlenerek kendilerine katılması neticesinde önemleri artmıştır. Âyânın yükselişinde on sekizinci yüzyıl zirve nokta kabul edilmekle birlikte, bu meselenin geçmişi, ortaya çıkış ve gelişmesi on altıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar götürülmektedir (Mert, 1991, s.196). Âyânın ortaya çıkmasında en önemli saik, ekonomiktir²². On yedinci yüzyılda meydana gelen Celali isyanları ve tımarlı sipahiliğin ihmali, boş kalan tımarların iltizama verilmesi ve mültezimlik yoluyla âyânın hâkim konuma gelmesini sağlamıştır. On altıncı yüzyıl sonuna kadar tımar, Şam'da da baskın olan toprak ve vergi sistemidir. Ancak sonraları tımarın yerini iltizama bırakmasıyla, tarıma bağlı iktisadî ve askerî sistem dönüşüme uğramıştır. On sekizinci yüzyılda artık tüm eyâletin ekonomisi iltizam²² temelinde yükseliyordu. İltizam sistemine bağlı olarak âyânın Osmanlı taşrasında yükseliş ve bir iktidar odağı haline gelmesini izah etmek gerekmektedir. İltizam, Devletin genelde belirli bir yerle sınırlı kanunî ya da şer'î vergi unsurlarından oluşan bir yapıyı ifade eden mukataa birimlerini vergilendirmeyi, rekabete açık, genelde müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir senelik bedel karşılığında, sınırlı bir süre için kârı ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere devretmesidir (Genç, 2000, s.155). Buradan hareketle Şam'daki belli başlı mukataaalar şunlardır: Pazar denetim vergisi, ihtisap, köle pazarı vergisi (bac-ı esra), Bac-ı Pazar-ı Agnam, Resm-i mizan-ı harir, altın, gümüş ve yeni bakır paraların basılması mukataası (darüddarb-ı zeheb ve nukre ve fils-i cedid), At pazarı aidatı mukataası, Boyahane vergisi. Ayrıca on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar iltizam sahipleri arasında askerî zümre mensupları çoğunluğu teşkil etmekteydi. On yedinci yüzyılın sonlarından itibaren iltizamda değişiklik meydana geldi ve mâlikâne usulü uygulanmaya başlandı. Mâlikânede, iltizamlar belirli bir süre için mültezime verilirken, artık kaydıhayat şartı ile verilmiştir. Ancak bu usul zamanla ekonomide olumsuz etkilere sebep olmuş ve paralel olarak merkez-çevre ilişkilerinde bir

¹⁹ Arapça göz manasına gelen "ayn" kelimesinin çoğulu olan âyân eşraf ve erkân ile aynı anlama gelmektedir. Mert'e göre, âyân, özellikle halkın gözünde soy sop ve itibarca öne çıkmış olanlar için kullanılmaktadır. Bkz. Mert, 1991, s.195

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Barbir, 1980, s.72, Ze'vi, 2000, s. 74

²¹ On altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren âyân, iltizama katılmak ve çiftçiye borç para vererek servetini arttırmış, topraklarını genişletmiştir. Diğer taraftan âyân himaye arayan halkın koruyucusu görevini de üstlenmiştir. Bkz. (Mert, 1991, s.196).

²² Özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması anlamına gelmektedir. Bu işi yapan kişiye mültezim denilmektedir. Bkz. Genç, 2000, s.154

dönüşüme sebep olmuştur. Zira mâlikâneciler, vergi toplamayı resmen olmasa da fiilen kendileri yapmayı ikinci elden mültezimlere devretmişlerdi. Böylece ekonomi üzerinde vergi yükü artarken, sistem üretimde sayıları artan rantiyeye zümrelerine gelir transferini genişleten bir mekanizmaya dönüşmüştü. Bu rantın bir tarafında İstanbul'da oturan askerî zümre mensubu mâlikâneciler, diğer tarafında da mukataaların bulunduğu bölgede yaşayan âyân ve eşrafın olduğu ikinci el mültezimler bulunuyordu. Bu ikinci elden mültezimler, yavaş yavaş mâlikâne hisselerini satın alarak güçlenen taşradaki âyân ve eşraftır (İnalçık, 1980, s. 283-337; Salzman, 1993, s.393-423; Genç, 2000, s. 157-158).

On sekizinci yüzyıl Osmanlı taşrasına dair çalışmalarda âyânlık meselesi önemli bir yer tutmaktadır. Bu âyânlara verilebilecek bir kaç örnek arasında, Rumeli ve Balkanlar'da Tirsiniklioğlu İsmail, Pazvandoğlu, Musul'da Celilzâdeler, Şam'da Azımzâdeler yer alabilir. Bunlar aynı zamanda birer hanedan ve on sekizinci yüzyılda bir yerel askerî-siyasî iktidar merkezi olarak kabul edilmektedirler. Ayrıca âyânlığı elde edenlerin, genelde, "eşraf-ı belde" yani taşradaki nüfuzlu ailelere mensup kişiler olduğu görülmektedir. Bunlar ise, vâli, sancakbeyi, kadı veya diğer ulema zümresine mensup kişiler ile muhtesip, gümrük emini, büyük tüccar, alaybeyi, subaşı ve yeniçeri serdarı gibi askerî zümreden kimseler oldukları görülmektedir. Diğer taraftan, on sekizinci yüzyıl âyânlarını sadece büyük toprak sahiplerinden ibaret görmek eksik bir yaklaşım olacaktır, zira bu dönemde ortaya çıkan ekonomik ve sosyal gelişmelerle güçlenmeye başlayan mukataa, malikâne sahipleri âyânlığın asıl adaylarıydı. (Nagata, 1976, s.6). Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun değişen askerî, iktisadî ve idarî ilişkilerinin on sekizinci yüzyıldaki vaziyetini Şam'daki Azımzâde örneğinde analiz etmek mümkündür. Azımzâdeler, hem merkez ve çevre arasında ilişkinin uğradığı dönüşümün lokal bir örneği olarak ve hem de Şam'da adem-i merkezîleşmenin taraf ve araçları açısından önemlidir. Şam'da adem-i merkezîleşmenin tarafları, yeniçeri grupları (yerliyye ve kapıkulu) ve Azımzâdelerdir. Ancak yeniçeri gruplarıyla Azımzâdelerin iktidar mücadelelerinden ziyade, yerliyye ve kapıkulları arasındaki rekabet ve Azımların bu süreçteki rolü esas çerçeveyi oluşturmaktadır. On sekizinci yüzyıl Şam'ı için âyân, Azımzâdelerdir. Şam'ın Azım ailesi tarafından yönetimi, Şam'da iktidarın hemen hemen aralıksız altmış yıl tek elde toplaması olarak görülebilir²³.

Azımzâde ve yerliyye unsurları, Şam'da yerel ekonomik ve askerî yapının nasıl değiştiğinin de ipuçlarını verir. Bu yerel dönüşümü Khoury, birçok erken modern dönem devlet oluşumlarında olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin de taşra sermayesi ile bağlantı kurmasıyla izah eder (2003, s. 11). Bu ise, devletin gelir kaynaklarının gider ek artan sayıda özel kişilere verilmesi ve iltizam sisteminin bir iktisadî baskı yaratması sonucunu doğurmuştur. Şam'da bu baskıyı doğuran sebep, kırsal ve kentsel gelir veya vergi kaynaklarını ele geçirme üzerine kurulu rekabet ortamıdır. Bütün bu gelişmeler beraberinde âyânın, kendi askerî gücü, kapı halkı, toprakları, şehirde ve kırdaki siyasî itibarı olan bir teşkilat olarak güçlenmesini getirmiştir. Şam'da bir hanedan olarak Azımzâdelerin yükselişini, bu bölgede Osmanlı iktidarının gerilemesinin bir sonucu olarak değerlendirmek yerine, mezkûr yüzyılın hâkim toplumsal gücü olan âyânlığın

²³ Böyle bir hanedan yapılanmasını, Şam'da Osmanlı iktidarının zayıflamasının bir işareti olarak değerlendirmek gerektiği yönünde düşünceler olmakla birlikte, McGowan bu durumu, yerel özerklik eğilimi olarak tanımlamaktadır (2004, s.796). Ayrıca bkz. Schatkowski-Schilcher, 1985 Raymond, 1991, s. 467.

imkânlarını imparatorluğun emrine vermek yönündeki genel ve riske açık politikanın bir gereği olarak görmek daha doğru olur.

Şam'da iltizam sisteminin gelişmesiyle hiziplerin ve âyânın doğuşu arasında İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi, yakın bir ilişki vardır. Şam'da lonca mensuplarıyla tüccarlar arasında, belirgin bir ayırım vardı. Bu iki zümre iktisadî yaşamın iki büyük kaynağının yani, kervanlar ve kırsal alanın hâkimiyetini paylaşmakta ve ikisi de ticaretle uğraşmaktaydı. Tüccarlar genellikle Şam'ın çevresindeki, köylerin iltizamını ellerinde tutarken, yeniçeri ocağına intisap etmiş lonca mensupları vergi toplama, tefecilik ve vakıfları denetleme işlerinde yer almışlardır. Tüccarlar kervanları finanse ederken, Şam'da semt ahalisi geçimini kervan ticaretinin erzak, deve, paketleme, güvenlik ve depolama gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılayarak sağlamaktaydı. Şam'da üstünlüğü elinde tutan hizip, iltizamları alma, kervanları organize etme ve 1750 yılından sonra giderek sıklaşan ve zararlı bir uygulamaya olan, temel gıda maddelerini stoklayıp spekülasyon yaparak kazanç sağlama konularında avantajlı konuma geçmiştir (McGowan, 2004, s.831; Tomoki, 2006, s. 56; Mert, 1991, s.196). Âyân toprağını terk eden köylü ve leventlerin sığındığı bir kapı olarak, askerî nüfuz bakımından güçlenmiştir. Hâkimiyet alanının içindeki her yerde olduğu gibi Şam'da da, Osmanlı merkezî yönetimi sosyal yaşam, ekonomi, kamu düzeni sağlamada başat bir role sahipti. Ancak Osmanlı yönetiminin bölgedeki ilk yüzyılında, “Celali İsyanları” ve Anadolu'nun doğusundaki paşaların ayaklanmaları, 1590 yılından on sekizinci yüzyıla değin, merkezle Arap Eyaletleri arasındaki iletişimi değiştirmişti (Raymond, 1991, s.465). Adem-i merkezî eğilimler güçlenerek, merkezî yönetim yerini daha yerel bir sisteme bırakmıştır. Bunun sonuçlarından biri, eyaletlerin gerçek denetiminin, dönemin Osmanlı siyaset dilinde “hanedanlar” diye bilinen, yerel yönetici aileleri tarafından ele geçirilmesi idi (Ze'vi, 2000, s. 40).

İstanbul, 1708 yılında Şam'a, el-Azm ailesinden güçlü yerel bağlara sahip, Şam kökenli yeni bir vâli göndermiştir²⁴. Şam'daki gelişmeler, merkezî devletin artık eyaletleri yönetmek üzere kendi memurlarını göndermeyip, yerel seçkinlerle işbirliği yaptığı ve onları, merkezî devlet adına yönetmek üzere kendi bölgelerine geri gönderdiği daha genel bir örüntünün bir parçasını yansıtmaktaydı²⁵. 1725 ile 1783 arasında paşalık görevini Azım ailesi üyeleri yerine getirmiştir. İktidarla özdeşleşmelerinin kendilerine tartışılmaz bir meşruiyet ve halk desteği kazandırmış olması, güçlü bir aile politikası, Osmanlı hâkimiyetinin kabulü ve her türlü bağımsızlık eğiliminden uzak durma gibi politikaları uzun süre iktidarda kalmalarının sebebidir. (Karaca, 1991, s. 350-351, Raymond, 2000, s. 9) Azımların her bir valisi, yerel hizipleri kendi taraflarına kazanmaya çalışmıştır. Örneğin Şam'ın ilk Azım vâlisi İsmail Paşa iktidara, halk tarafından “pek sevilmeyen” (Schatkowski-Schilcher, 1978, s. 37) Osmanlı Vâlisi Osman Paşa Ebu Tavk'a karşı müftü Halil el-Bekri'nin çıkardığı yerel bir isyanı müteakip gelmiştir. İsmail Paşa, vali olduktan sonra sürgüne gönderilmiş şeyhlerin geri dönmelerini sağlayarak Şam ulemasının gönlünü almaya çalışmıştır (Voll, 1975, s. 53). Diğer taraftan İstanbul, zaman

²⁴ “Azım”, Arapça ’azm kelimesinin Türkçe’de söylenişidir. Önce Azım-zâde, daha sonra Suriye’de el-Azm olan ailenin adı, “kemikoğlu” adının Arapça’ya tercümesidir. Bkz. Karaca, 1991, s.350, Öztuna, 2005, s.567-568.

²⁵ Bkz. Voll, 1975, s.49, Barbir, 1980, s.74, Akarlı, 1987, s. 44-46,,Quataert, 2005, s. 161. Ayrıca Azm ailezinin idari görevleri hakkında bkz. Karaca, 1991, s.350, Raymond, 1991, s. 468, Öztuna, 2005, s. 575.

zaman denetimi doğrudan eline almayı denese de (Şam Valisi Esat el-Azm'in Şam'dan uzaklaştırılıp, Halep'e gönderilmesi gibi) bu hanedan oluşumlarına, politikasının temel hedeflerini gerçekleştirme olanağı sağladıkları sürece tahammül etmiştir (Masters, 1994, s. 357, Raymond, 2000, s. 11). Hatta Şam'daki Osmanlı yönetimini inceleyen Karl Barbir, taşrayı yeniden düzenlemede Osmanlı Devleti'nin gereksinim duyduğu niteliklere sahip oldukları için Azımların Şam'a atandıklarını ileri sürer. (Ayrıca Barbir, hanedan ya da ayan oluşumu için, gücünü esas olarak hükümetle halk arasında arabuluculuktan alan toplumsal grup tanımlaması yapmaktadır (1979-1980, s.69-71, 1980, ss.68-73, Rafeq, 1966, ss.81-85). Diğer yandan Azımlar en azından, özellikle de Esad Paşa döneminde (1743-1757), büyük problemler yaşanmaksızın hac seferlerinin işleyişini sağladılar (Shamir, 1963, s.16, Raymond, 2000, s. 11).

Azımların, vâililikleri döneminde eşrafın gücünü dengeledikleri ve aynı zamanda Bedevî Arapların saldırılarına karşı önemli bir caydırıcı güç oldukları söylenebilir (Karaca, 1991, s.350, Raymond, 1991, s.468, Masters, 1994, s.357). Ancak Azımlar sultanın yeniçerileriyle, yerliye arasındaki rekabetin ortaya çıkardığı iç sorunları çözememişlerdir. Çünkü Şam'da kapıkullarıyla ittifak kuran Azım ailesi, yükselişlerinde bu ittifakı kullanmışlar ve bu ittifakları neticesinde bölgesel ticareti himaye eden bir pozisyona sahip olmuşlardır (McGowan, 2004, s.796). Azım ailesinin Şam'daki varlığı şehirde istikrarın inşası süreci olarak değerlendirilmekle birlikte, vezir payesindeki Azım ailesi mensuplarının yolsuzluklarından da şikâyetler olduğu belirtilmelidir²⁶. Raymond Şam'da Azımların dönemini daha etkili bir idare, anarşide belli bir durgunluk, İmparatorluk ve eyalet başkentleriyle kurulmuş bağlar sayesinde gelişmiş yerel bir sanat ve edebiyat koruyuculuğu olarak değerlendirir (1991, s.470). Schatkowski-Schilcher ise, Azım Ailesinin bölgede düzeni yeniden sağladığını ve asi öğeler üzerinde devletin onlar vasıtasıyla kontrol kazandığını belirtir (1978, s.38).

Yeniçeriler

Şam'da, güvenlik ve asayiş sağlamak için bin kişilik bir yeniçeri birliği bulunduğu bilinmektedir. Bu yeniçeri birliklerine, İstanbul'dan tayin edilen yeniçeri ağaları komutanlık etmekteydi (Raymond, 1991, s.429). Şam'da Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarında tek hâkim silahlı güç, yeniçeri birliğiydi. Her şeyden önce bu birliklerin görevi hac yolunun güvenliğini sağlamaktı. Ayrıca on altıncı yüzyılın ikinci yarısı ve on yedinci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-Safevi savaşında da yer almışlardır. On yedinci yüzyılın başlarından itibaren Şam'da vergi toplama görevinde üstlenmişlerdir (Tomoki, 2006, s. 56). Devşirme sisteminin terk edilip Müslümanlar arasında yeniçeri toplanmasının, ocak örgütlenmesinin bazı temel ilkelerinden uzaklaşılmasına yol açtığı ve özellikle de neredeyse tüm Osmanlı coğrafyasında bu durumun genelleştiği söylenebilir. Askerlerin meslek sahibi olmaları, böylelikle gelirlerini arttırmaları, kent nüfusunun en yoksullarının, zanaatkârlar ve pazar esnafının da askerî zümreye katılma hevesini arttırmıştır (Heyd, 1960, s. 68, Rafeq, 1966, s.27, Raymond, 1991, s. 429). Yeniçeri birlikleriyle zanaat ve ticaret loncaları arasında güçlü bir bağ vardı ve yeniçer-

²⁶ Bu duruma örnek olarak, "Şam'da Azımzade Abdullah ve Nasuh Paşaların darbhane'ye müteahit oldukları akçeyi teslim itmeyüp, emvali ketm ve ihva itmelerine binaen, vezaretleri ref ile nefer ve icla edilmeleri hasebiyle emlak ve eşyalarının miriden zabt ve satılmalarına müteallik arz olub..." BOA HAT//826.

iler bankacılık, at ticareti, ipek ticareti ve tarımla meşgul olmaya başlamışlardır. Meyve bahçeleri, dükkânları, hamamları, atları ve köleleri olan Şamlı yeniçerilere rastlamanın bile mümkün olduğu söylenebilir. Bazı yeniçerilere on altıncı yüzyıl sonlarından beri, vergi toplamaları için teminat olarak iltizamlar verilmiştir. Yeniçeri birliklerinin Şam'ın kendi içindeki gelir kaynaklarına dayandıkları görülmektedir. Bu şekilde, Şam Yeniçerileri, şehirdeki en güçlü politik ve ekonomik hizip olmayı başarmıştır. On yedinci yüzyılın ortalarında yeni bir kapıkulu ortasının Şam'a gönderilmesi, kentte dengeleyici bir unsur yaratma ihtiyacından kaynaklanmıştır (Tomoki, 2006, s. 57-59).

Yerel nüfustan askere almanın giderek artması, Şam yeniçeri ocağının niteliğini değiştirmişti. Şam'da, yeniçeriler kışlalarını terk etmiş, paranın değerindeki düşmenin azalttığı aylıklarını arttırmak için meslek edinmeye başlamışlardı. Diğer taraftan yerli birçok esnaf ve tüccar, korumalarından yararlanmak ve dokunulmazlıklarıyla, ayrıcalıklarından istifade etmek için, yeniçeri ocağına kaydolmayı başarmışlardı. Şam'da yeniçeri ocağı giderek artan bir disiplinsizliğin örneklerini ortaya koymaya başlamıştı: 1652 yılında, yeniçeriler, vâliyi kenti terk etmeye zorlamışlar ve 1656-1657 yıllarında, atanmış vâli Murtaza Paşa'nın da kente girmesini engellemişler ve Halep Vâlisi Hasan Paşa'nın isyanını desteklemişlerdir. Bunun üzerine İstanbul, 1658-1659 yıllarında kapıkulları yani İmparatorluk yeniçerilerinden bir birliği Şam şehrine göndermiştir. 1659-1660 yıllarında başlayarak Şam'da, iki yeniçeri birliği olmuştur: Kapıkulları ile Yerliyye (yerel güçler); her birinin İstanbul'dan gönderilmiş birer ağası vardı. Artık Şam şehrinin siyasal ve toplumsal yaşamını, iktidar ve onun sağladığı çıkarlar uğruna, bu birliklerin çatışmaları ve rekabeti belirleyecekti²⁷.

Merkezî hükümet tarafından gönderilen ve kaleye yerleşen İmparatorluk yeniçerileriyle (kapıkulu)²⁸ yerel olarak toplanmış yeniçerilerin (yerliyye, yerliyan), İmparatorluğun birçok kentinde bir arada varolmaları, çatışmalara sebep olmuştu. Bu iki silahlı güç arasındaki ilk çatışma Köprülü Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı döneminde meydana gelmiştir (Hourani, 1957, s.99, Tomoki, 2006, s.57). Böylece İstanbul'dan gönderilmiş birer ağa tarafından yönetilen iki rakip ordu, kapıku ve yerliyye zuhur etmiştir. Şam Kalesine yerleşmiş olan İmparatorluk yeniçerileri, genellikle *intra muros* (sur içi) Amare mahallesi tarafından desteklenmiştir. Yerli yeniçeriler daha kalabalıktı ve halk içinde de geniş bir desteğe sahiptiler. Kuvvetli noktaları, Saruca Suku'nun ve Midan'ın dışındaki mahallelerdeydi. İmparatorluk yeniçerilerinin gelmesi beraberinde, kentteki yeniçeriler arasında yeni bir görev dağılımını getirmiş oldu, buna göre, kapıkulları şehirdeki surları, kapıları ve kaleyi koruma görevini alırken, yerliyye ise, Hicaz'a giden hac kervanı boyunca uzanan kale ve hisarları savunmak için görevlendirilmişti. Fakat yerliyyenin çoğu kendi çıkarlarını korumak için Şam'da kalmıştır (Rafeq, 1966 s.278, 2006, s.17). Ayrıca yerliyye, kentin dışındaki kırsal alanı denetim altında tutmuş, sadece iltizamları elinde tutmakla kalmayıp, köylülere borç veren ve ürünlerinin satışına aracılık

²⁷ Bkz. Hourani, 1957, s.99, Raymond, 1991, s.430, Grehan, 2003, s.220, 2007, s.13. Diğer taraftan Yerliyye-kapıkulu çatışması sadece Şam'a mahsus bir durum değildi. Zira on yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'da *Mısrılı* ve kapıkulu mücadelesi yaşanmaya başlamıştır. Bu mücadele Mısır'da Memlûk elitinin de dahil olmasıyla "biz" ve "onlar" kavgasına dönüştüğünü görmekteyiz. Bkz. Piterberg, 1990, s. 275-277.

²⁸ Rafeq, Osmanlı Devletinin, yönetimini şehirde güçlendirmek için, Şam'a bu yeni kapıkulu birliklerini gönderdiğini belirtmektedir. Bkz. Rafeq, 2006, s.17.

eden grup olarak, köylülerin işlerini de denetim altında tutmuş, ürünlerini genelde hasattan önce satın almıştır (Mcgowan, 2004, s.796). On sekizinci yüzyılın başlarına gelindiğinde yerel askerler, ateşli silahlara sahip, kalıtsal ve kent kökenli bir güce dönüşmüş, babadan oğla geçen, bir mevki sahibi olan askerler haline gelmişti, ancak bunlar doğuştan Müslüman'dılar (Quataert, 2005, s. 84).

Kent halkının yakından karıştığı olaylara bakılacak olursa; Şam'ın dış mahalleleri (yerliyye), şehir merkezinin (Kapıkulu) karşısına çıkıyordu; aslında iki tarafında şehirde kendisine destek bulduğu bu yerler, halkın en fakir olduğu dış mahalleler ile Şamlı tüccar ve önde gelen otoritelerin iş ve yaşam merkezleriydi. 1726 ve 1730 yıllarında yaşanan olaylar, yerliyyenin kapıkulları karşısındaki gücünü göstermektedir. 1738 senesinde yerliyye Hüseyin Paşa'ya karşı şehirde bir ayaklanma başlatmıştır ve onun merkeze geri çağırılmasını, 1740 senesinde de kapıkullarının kentin dışına çıkarılmasını sağlamışlardır (Raymond, 1991, s. 469). Şam Valisi Esat Paşa, 1746'da yerli yeniçerilere karşı bir hareket başlatmış, mahallelerini kuşatmış; asilerin kaçması üzerine, Midan'da beş yüz ev yağmalanmıştır. Çatışma asıl Esat Paşa 1757'de görevden alındıktan sonra şiddetlenmiştir. 1757-1758 yıllarında Şam'da hâkim olan çatışmalar sadece iki yeniçeri grubunun savaşı değildir, aynı zamanda her birinin kendi çevresinde yer alan eşrafın da karıştığı bir olaydır. 1757 yılında çıkan ilk sokak çatışmalarında İmparatorluk yeniçerileri, yerel yeniçerileri destekleyen Babü's-Saruca ve el-Şagur'un güney bölgelerini kuşatmışlardı (Şeyh Ahmet el-Bediri el-Hallak, 1995, s.157, Grehan, 2003, s.220), ancak Şamlılar "yabancılar"ın gönderilmesini istemiş ve bu isteklerinde de başarılı olmuşlar, kuşatma kaldırılmıştır. Hac kervanının yağmalanmasından sonra durumu düzeltmek için İstanbul'dan yollanan Abdullah Paşa, halkın ve özellikle de lonca mensuplarının yeniçerilere destek vermemesi konusunda uyarıda bulunmuştur. Yeniçerilerin direnişine karşı Paşa, Midan'ı ele geçirip, yağmalatmıştır (Aralık 1757). Yerliyyenin, yabancı gruplara karşı, Şamlıların çıkarlarını savundukları gözlenebilmektedir: Osmanlıların "ası" olarak gördükleri ve gerçekten de pek çok isyanın sorumlusu olan yerliyye²⁹, yine de yerli halk tarafından diğer askeri gruplara oranla daha çok tutuluyorlardı³⁰. Abdullah Paşa'nın 1757'de yerliyyeye karşı sağladığı başarı, Şam halkına boyun eğdirmiştir. Bu örnekte milisleri karşı karşıya getiren bir çatışmaya kentin ne denli doğrudan karıştığı görülmektedir (Raymond, 2000, s.62, Rafeq, 1966, s. 31,166-167, 211-212, 223-224, Barbir, 1980, s.89-92).

Diğer taraftan yeniçerilerin iki birlikle beraber oldukça kalabalık olduğu, ancak ekonomik çıkarları bağlı bulunduğu kentten ayrılmadıkları Şam'da, valiler, giderek artan sayıda değişik nitelikteki şu özel askerî güçleri kullandılar: Anadolu Türklerinden, Boşnaklardan, Hırvatlardan ve Sırpırlardan oluşan "delâtiyya"; özellikle Kürtlerden "lev-end"; Cezayir ve Tunus'tan toplanan "maghârîba" ve Iraklı "tüfenkciler" (Raymond, 1991, s. 432).

²⁹ Şam'da yerliyyenin sebep olduğu asayiş sorunlarına örnek olabilecek vakalar için bkz. BOA C.AS. 42881, BOA C.ZB. 678, BOA C.ZB. 3375.

³⁰ Bunun sebebi olarak, yeniçerilerin kentin üretim mekanizması içine ayrılmaz bir şekilde girmiş olmaları gösterilebilir. Lonca sistemi içindeki yerleri, kasaplık gibi önemli işleri yapıyor olmaları özellikle Şam'da yeniçerilerin bu kadar tutulmuş olduklarını açıklamaktadır. Ayrıntılar için bkz. Schatkowski-Schilcher, 1985.

Azımsâde ve yeniçeri gruplarının yanı sıra eşraf ve ulemanın da şehir de belirleyici bir etken olduğu görülmektedir. Şam'da Özellikle ön plana çıkmış gruplardan biri eşraftır. Bunlar İslâm Peygamberinin soyundan geldiklerini iddia eden Müslümanlar ve "es-seyyid" olarak adlandırılırlar ve kent halkı onları taktıkları yeşil türbanla tanırlardı. Seyyidin bulunduğu toplum içindeki otoritesi esasen ona duyulan saygıya dayanmaktadır. Bu saygıyı ise, ailesinin gücü, zenginliği, yaşça büyüklüğü ve hitabet gibi kişisel özellikleriyle sahip olmaktadır³¹. Rafeq'e göre, Şam Şerifleri, ancak yerel yeniçeriler (yerliyye) kentte gücünü kaybetmeye başladıktan sonra İstanbul'dan gönderilen kapıkullarını dengeleyici karşı ağırlık rolleri sayesinde, siyasî bir unsur olarak ortaya çıkabilmişlerdir (Rafeq, 1966, s.50-51, Schatkowski-Schilcher, 1978, s.35). Zengin ve nüfuzlu yerel eşraf aileleri, Osmanlı yönetici elitiyle ittifak kurmaya çalışmıştır. Türkçe konuşan Osmanlıların, Şam toplumuyla bütünleşmelerine ilişkin bir makalesinde Barbir, bu dönemde Türkçe konuşan görece büyük grupların Şam'a yerleştiklerini ve Şam eşrafiyla karıştığını belirtir (Barbir, 1979-1980, s. 69-71, Masters, 1994, s. 356). Bu gruplara Anadolu'dan kaçan sekbanlar, eski yeniçeriler ve ulemeden kimselerin dâhil olduğu bilinmektedir (Barbir, 1979-1980, s.69-71). Bunlar, yönetici elitin kültüründen farklı bir alt kültür geliştirmiş ve on yedinci yüzyılda yerel toplumun bazı kesimleriyle karışmaya başlamışlardır. Bu süreçte kendi kültürlerinde önemli ölçüde değişim meydana gelmiştir ve bunda evlilik önemli bir bütünleşme yolu sağlamıştır.

Rafeq, on yedinci yüzyılın sonları üzerine yaptığı değerlendirme, Şam'da yerel askerî birlikler (yerliyye) giderek zayıflayınca, ulemânın idareye karşı, halkın tek savunucusu haline geldiğini ileri sürmektedir (1966, s. 136). Şam ulemâsının kendine has giyim-kuşamı vardı, dost ulemânın kız kardeşleriyle, kızlarıyla evlenirlerdi. Ulemâ statüsüne giden yol, dinî bilgiye, o bilginin edinimine taâlluk eden ifade biçimlerinden geçirdi. Dinî bilgi, ulemânın statüsünün temelini teşkil etmekteydi. Bu sebeple de onların statüsü, diğer sosyal grupların dinî bilgiye izafe ettikleri değerle bağlantılıydı. Ulemânın dinî bilgisinin pratikteki ifadesi ibadet, eğitim ve hukuk sahasındaki seçkin rollerinde yatmaktadır. Şam ulemâsının görünümü, seçkin bir statü işgal eden sosyal grup şeklindedir. Ancak bu grup, kendi içinde sahip oldukları maddî varlık derecesine göre katmanlaşmıştır (Grehan, 2004, s.995-996).

Kentli halkın üretici kesimini tüccar ve zanaatkarlar oluşturmaktadır. Üretimin örgütlendiği loncaların, tüm Arap coğrafyasında olduğu gibi, Şam'da da, bir şeyh yönetimindedir. Meslek loncaları arasında pek az eş güdüm bulunması ve aşırı bölünmüş yapıları kent ölçeğinde siyasî iktidara meydan okuyacak bir "karşı-iktidar" biçiminde ortaya çıkmalarını engellemiştir. Lonca örgütlenmesindeki bu parçalanmanın önemli bir istisnasını Şam'da görmek mümkündür. Şam'da on altıncı yüzyıldan beri varlığı bilinen, bir şeyhü'l meşayih (şeyhler şeyhi) vardı, ama yetkileri sadece onursaldı, örneğin bazı lonca törenlerine başkanlık ederdi (Raymond, 2000, s. 87; İnalçık, 2000, s.163-164). Diğer yandan özellikle yerli yeniçerilerin meslek sahibi olmalarıyla birlikte önemli kısmının meslek loncalarının üyeleri haline geldiği görülmektedir. Yeniçerilerin loncalara üye olmaları çoğu zaman üretimin kalitesinin azalması ve lonca sisteminin bozulmasının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (İnalçık, 2000, s.164-165). Şam'da loncalarla ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer husus, Yahudi ve Hıristiyanların da loncalara üye olabildikleri ve hatta başkanlığa bile seçilebildikleridir.

³¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyyid ve Şerifler için bkz. Kılıç, 2005, s.23-24, 34

Sonuç

On sekizinci yüzyılda Şam, Osmanlı idarî-iktisadî düzenindeki dönüşüm ve bu dönüşüme verdiği tepki çerçevesinde, İmparatorluğun diğer bölgeleriyle benzerlikler arz etmektedir. Bu benzerlik ya da ortak noktalar iktisadi alanda tımarın yerini iltizama bırakması, daha sonra da malikâne sistemiyle vergi toplama işinin kaydıhayat şartıyla özelleştirilmesi ve adem-i merkezileşmedir. Bunlar, Şam'da Osmanlı otoritesinin yeniden tanımlanması sürecine eşlik etmiştir. Vergi ve toprak sistemindeki bu dönüşüm, Osmanlı taşra teşkilatını ve taşranın merkezle ilişkilerini de yeniden tesis etmiştir. Merkez-çevre ilişkilerinde dönüşüm/değişim meselesi on sekizinci yüzyılda adem-i merkezileşmeyle izah edilse de, bu süreç çoğu zaman yerel seçkinler/âyân ile devlet arasında bir uzlaşmayla sürüyordu. Şam, Musul ve Bağdat'ta olduğu gibi, yerel iktidar sahiplerinin yükselişine tanıklık etmekle birlikte, - Azımzâdelerin yükselişi - Osmanlı Devleti'nin âyânın ekonomik ve askerî gücünden istifade ettiğini de kabul etmek gereklidir. Diğer taraftan, Şam'da âyândan (Azımzâde) başka, aralarında yerli yeniçerilerin (yerliyye) de olduğu yeni iktidar grupları kırsal alanda gayrimenkul, pazar ve finansal işlere hâkimiyet kurmada öne çıkmıştır. Yerli halkın katılımıyla zamanla aslından uzaklaşan Şam yeniçeri ocağı mensupları yerliyye grubunu meydana getirirken, İstanbul'dan gönderilen yeniçerilerin teşkil ettiği kapıkulları arasında bir görev dağılımı meydana gelmiştir: Kapı Kulları Şam kalesini korurken, yerli yeniçeriler Hicaz'a giden Hac güzergâhı üzerindeki kalelere koruma sağlıyordu. Diğer taraftan iki yeniçeri hizbinin (yerliyye ve kapıkulu) şehirde nüfuz kurma ve vergi toplama hakkı üzerine mücadelesi, Şam'da siyasî hizipleşmenin ana sebebidir ve Azım ailesine mensup vâliler de bu hizipleşmeyi kendi iktidarlara için yönlendirmişlerdir.

Kaynakça

- Akarlı, E. D. (1987). Provincial power magnates in Ottoman Bilad Al-Sham and Egypt, 1740-1840. *La Vie sociale dans les provinces Arabes a l'époque Ottomane*, 3, 43-56.
- Al-Freih, M. (1990). *The historical background of the emergence of Muhammad İbn 'Ab al-Wahhab*. University of California.
- Al-Qattan, N. (1992). The Damascene Jewish community in the latter decades of the eighteenth century: Aspects of socio-economic life based on the registers of the Shari'a Courts. T. Philipp, (Ed.). *The Syrian land in the 18th and 19th century* içinde (ss.197-216). Stuttgart: Steiner.
- Barbir, K. K. (1979-1980). From pasha to efendi: The assimilation of Ottomans into Damascene society, 1516-1783. *International journal of Turkish studies*, 1 (1), 69-71.
- Barbir, K. K. (1980). *Ottoman rule in Damascus, 1708-1758*. Princeton: Princeton University Press.
- Barbir, K. K. (1992). Wealth, privilege and family Structure: The askarîs of 18th century Damascus according to the qassam askarî inheritance records. T. Philipp, (Ed.). *The Syrian land in the 18th and 19th century, the common and the specific in the historical experience* içinde (ss. 179-195). Stuttgart: Steiner.
- Barkan, Ö. L. (1978). Research on the Ottoman fiscal surveys. M. A. Cook, (Ed.). *Studies in the economic history of the Middle East from the rise of Islam to the present day* içinde (ss. 163-171). Oxford: Oxford University Press

- Deny, J. (1967). Sancak. *İslam Ansiklopedisi*, 10, (ss.186-189). İstanbul: MEB.
- Faroqhi, S. (1995). *Hacılar ve sultanlar (1517–1638)*. (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi, S. (2004). *Osmanlı dünyasında üretmek, pazarlamak, yaşamak*. (G. Ç. Güven, Ö. Türesay, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Genç, M. (2000). İltizam. *İA*, (22, 154-159). İstanbul: TDV.
- Gökbilgin, T. (1952). XVI. Asırda mukataa ve iltizam işlerinde kadılık müessesesinin rolü. *IV. Türk tarihi kongresi Ankara 10-14 Kasım 1948 kongreye sunulan bildiriler içinde* (ss. 433-444). Ankara: TTK
- Grehan, J. (2003). Street violence and social imagination in late Mamluk and Ottoman Damascus (CA. 1500–1800). *International journal of Middle East studies*, 35, 215–236.
- Grehan, J. (2004). The mysterious power of words: Language, law and culture in Ottoman Damascus (17th-18th centuries). *Journal of social history*, 37 (4), 991-1015.
- Grehan, J. (2007). *Everyday life and concumer culture in 18th century Damascus*. Seattle: University of Washington Press.
- Hanna, N. (2005). Osmanlı dönemi Arap şehir tarihi üzerine bir inceleme. *Türkiye araştırmaları literatür dergisi*, 3 (6), 103-116.
- Hartmann, R. (1970). Şam. *İslam ansiklopedisi*. (11, 298–310). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Heyd, U. (1960). *Ottoman documents on Paletsine (1552–1615)*. Oxford: Oxford University Press.
- Hourani, H. (1957). The changing face of the fertile crescent. *Studia Islamica*, 8, 90–117.
- İnalçık, H. (1980). Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700. *Archivum Ottomanicum*, 6, 283-337.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, 1300-1600*, 1. (H. Berktaş, Çev.). H. İnalçık, D. Quataert (Eds.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Karaca, A. (1991). Azımsızlar. *İslam ansiklopedisi*, (4, 350). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Kılıç, O. (1997). *18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı-eyalet ve sancak tevcihati*. Elazığ: Ceren Matbaacılık.
- Kılıç, R. (2005). *Osmanlıda seyyidler ve şerifler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Khoury, D. R. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve taşra toplumu Musul, 1540-1834*. (Ü. Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kunt, İ. M. (1983). *The Sultan's servant the transformation of Ottoman provincial government, 1550-1650*. New York: Colombia University Press.
- Lammens, H. (1979). Suriye. *İslam ansiklopedisi*, (11, 51–66). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Mardin, E. (1977). Kadı. *İslam ansiklopedisi*, (6, 42–46). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- McGowan, B. (2004) Ayanlar çağı, 1699–1812. (A. Berktaş, S. Andıç, S. Alper, Çev.). H. İnalçık, D. Quataert (Eds.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi*, 2 içinde (ss.759–884). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Masters, B. (1988). *The origins of Western economic dominance in the Middle East (mercantalism and Islamic economy in Haleppo, 1600–1750)*. New York: New York University Press.
- Masters, B. (1994). The view from the province: Syria chronicles of the eighteenth century. *Journal of the American oriental society*, 114 (3), 353-362.
- Mert, Ö. (1991). Âyân. *İslam ansiklopedisi*, (4, 195-198). İstanbul: TDV.
- Nagata, Y. (1976). *Some documents on the big farms –çifliks- in Western Anatolia*, Tokyo: Institute for the Study of Lan.
- Önsoy, R. (1986). 19. yüzyılın ikinci yarısında Suriye'nin sanayi ve ticareti. *Belleten*, 50 (198), 825–832.

- Özkaya, Y. (1978). XVIII. Yüzyılın ilk yarısında yerli ailelerin Ayânlıkları ele geçişleri ve büyük hânedanlıkların kuruluşu. *Belleten*, XLII (165-168), 667-723.
- Öztuna, Y. (2005). *Devletler ve hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, 2. Ankara: TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Piterberg, G. (1990). The formation of an Ottoman Egyptian elite in the 18th century. *International journal of Middle East studies*, 22 (3), 275-289.
- Quataert, D. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu, 1700–1922*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rafeq, A.K. (1966). *The Province of Damascus, 1723–1783*. Beirut.
- Rafeq, A. K. (2006). The Province of Damascus in the seventeenth century: Provincial challenge to Ottoman authority. Y. Nagata, M. Toru, S. Yasuhisa, (Eds.). *Tax farm register of Damascus province in the seventeenth century archival and historical studies* içinde (ss.15-22). Tokyo: Tokyo Press Co. Ltd.
- Raymond, A. (1991). Arap eyaletleri (XVI.-XVIII. Yüzyıllar). (S. Tanilli, Çev.). R. Mantran (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu tarihi* içinde (ss.415–510). İstanbul: Say Yayınları.
- Raymond, A. (2000). *Osmanlı döneminde Arap kentleri*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Raymond, A. (2005). Osmanlı devri Arap kentlerinde kamu hizmetleri. V. Akyüz (Ed.). *İslam geleneğinden günümüze şehir hayatı ve yerel yönetimler* içinde (ss. 39–50). İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Salzman, A. (1993). An ancient réegime revisited: 'Privatization' and political economy in the eighteenth century Ottoman Empire. *Politics and society*, XXI (4), 393-423.
- Schatkowski-Schilcher, L. (1978). *The decline of Syrian localism: The Damascene notables 1785–1870*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Oxford: St. Antony's College.
- Schatkowski-Schilcher, L. (1985). *Families in politics: Damascene factions and estates of the 18th and 19th centuries*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Shamir, S. (1963). As'ad Pasha al-'Azm and Ottoman rule in Damascus (1743-1758). *Bulletin of the school of Oriental and African studies*, 26, 1-28.
- Şahin, İ. (2009). Sancak. *İA*, (36, 97-99). İstanbul: TDV.
- Şeyh Ahmet El-Bediri El-Hallak. (1995). *Berber Bediri'nin günlüğü 1741-1762, Osmanlı taşra hayatına ilişkin olaylar*. (H. Yüksel, Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tomoki, O. (2006). The impotence of the farm register for the study of Damascus city. Y. Nagata, M. Toru, S. Yasuhisa (Eds.), *Tax farm register of Damascus province in the seventeenth century archival and historical studies* içinde (ss. 53-62). Tokyo: Tokyo Press Co. Ltd.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1972). *Mekke-i Mükerrreme Emirler*. Ankara: TTK.
- Voll, J. (1975). Old 'Ulama' Families and Ottoman influence in eighteenth century Damascus. *American Journal of Arabic Studies*, 3, 48-59.
- Ze'evi, D. (2000). *Kudüs 17. yüzyılda bir Osmanlı sancağında toplum ve ekonomi*. (S. Çağlayan, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.